

השלמה לפירוש לקח טוב על הקרובה הקלירית 'זכור איכה אנו'

יוצאת לאור על ידי יעקב פוקס

תמונה

תמונה

מבוא

במחזורי רומה ורומניא נמצאת בתפילת שחרית של תשעה באב הקרובה הקלירית 'זכור איכה אנו שפתינו'.¹ הקרובה נאמרת בתפילת העמידה של שחרית, ומציעה עיבוד פייטני לארבע עשרה הברכות הראשונות, מאבות ועד ברכת ירושלים. קרובה זו מצטיינת בתבניתה המורכבת ובלשונה הסתומה. לוי גינצבורג כתב כי 'הקרובה, זכור איכה, הוא הפיוט היותר קשה בין כל פיוטי קליר',² ועזרא פליישר הוסיף שהיא מצטיינת 'בהיקפה המונומנטאלי ובטקטוניקה המסובכת שלה. ניתן לומר, שמבחינת בנייתה כמעט שאין לקרובה זו דוגמא לסיבוכך בפיוט הקדום'.³ מבנה הקרובה כבר תואר היטב⁴ ואין בפרסום הנוכחי נגיעה של ממש בתחום זה.

הקטע המתפרסם כאן עוסק בפירושה של הקרובה, והוא מצטרף אל החיבור הפרשני שנדפס ברובו על ידי לוי גינצבורג. בכרך הראשון של גנזי שכטר פרסם גינצבורג פירוש לקרובה 'זכור איכה אנו' מתוך דפים מהגניזה הקהירית שבאוסף בית המדרש לרבנים בניו יורק.⁵ את הפירוש הוא ייחס לרבי טוביה בן אליעזר בעל מדרש לקח טוב. גינצבורג דן בהרחבה בחשיבותו ובסגולתו של הפירוש, ויש להוסיף שככל הידוע לנו זה הפירוש היחיד לקרובה קלירית זו המצוי בין הכתבים הרבים של פרשנות הפיוט שבכתבי היד;⁶ וכפי שהבהירו בנימין לפלר ומיכאל רנד, פרשנות פיוט מזרחית נדירה מאוד בגניזה הקהירית.⁷

- 1 ד' גולדשמידט (מהדיר), סדר הקינות לתשעה באב: כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' קמז-קנד.
- 2 ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ספר א: קטעי מדרש והגדה, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 249.
- 3 ע' פליישר, 'לעניין המשמרות בפיוטים', סיני, סב (תשכ"ח), עמ' יד.
- 4 תיאור מפורט ראה אצל י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, כרך שני, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 210-212 (הוא כותב: 'הבניה של המחרוזות במחלקה הראשונה כל כך מסובכת עד שראוי לעמוד עליה לכל פרטיה'); פליישר, שם, עמ' יד-טו, ובספרות המצוינת שם בהערות. תיאור קצר ניתן למצוא בראש הקרובה אצל גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' קמז.
- 5 גנזי שכטר (לעיל, הערה 2), עמ' 246-297. כתב היד בכתיבה מזרחית על נייר מהמאה הי"ג, וסימנו: ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4362. אבל ראה: B. Loeffler and M. Rand, *Piyyut Commentary in the Genizah*, *EJJS* 5 (2011), p. 188, note 2 (בתרגום שלי לעברית): 'לדברי גינצבורג כתב היד שמכיל את הטקסט לקוח מן הגניזה [...] אולם החוקרים לא הצליחו לזהות את כתב היד, ולכן מיקומו הנוכחי איננו ידוע'.
- 6 מדרש לקח טוב זה הוא הפירוש היחידי שרשום אצל אליזבט הולנדר לקרובה 'זכור איכה אנו'. ראה: E. Hollender, *Clavis commentariorum of Hebrew liturgical poetry in manuscript*, Leiden 2005, p. 611.
- 7 ראה דברי ב' לפלר ומ' רנד (לעיל, הערה 5), עמ' 174 בקשר לקטע פרשנות פיוט מהגניזה

אחד הדפים בקטע הגניזה שהיה בידי גינצבורג קרוע באמצעו, ולכן חסר היה מן הפירוש הקטע שהוקדש לחלקי הקרובה לברכות השישית והשביעית – סליחה וגאולה. גולדשמידט שהבין את חשיבותו של הפירוש לפיוט הזה שהוא 'קשה ביותר, מן המסובכים שבכל יצירות הקלירי', הצר על כי 'לדאבוננו לא נשמר פירוש זה בשלמות'.⁸ ברם מה שחסר באוסף בית המדרש לרבנים בניו יורק לא אבד, אלא עשה את דרכו למקום אחר בעת פיזור אוצרות הגניזה. מחצית הדף החסרה נמצאת בספריית קמברידג' וסימנה T-S F 9.30, והיא מתפרסמת כאן. עם זאת, בתפר שבין שני חלקי הדף חסרות כמה שורות שכנראה בלו והושחתו ברבות השנים. מספר השורות בשאר הדפים הוא בין 44 ל-51, ואילו בדף הקרוע יש עכשיו בידינו 43 שורות.

מלבד הקטע החדש שמצטרף אל הפירוש אפשר להוסיף להעתקתו של גינצבורג עוד מספר שורות מתוך הדפים השמורים בבית המדרש לרבנים בניו יורק. לאחרונה נסרק קטע הגניזה הזה והוא ניתן לצפייה מקוונת במרשתת באתר של ספריית בית המדרש לרבנים.⁹ העתקתו של גינצבורג צריכה תיקון בכמה מקומות, וראויה לציון מיוחד טעות אחת שגרמה לשיבוש בנוסח הקרובה הקלירית. בעמוד 279 שורה 1 העתיק גינצבורג: 'ולמה תהיה כיוסר צל', אבל בכתב היד: 'כיוסר אל'.¹⁰ בעקבות טעותו של

שפורסם על ידם: 'למיטב ידיעתנו זה הופך את כתב היד לייחודי בגניזה, משום שעד כה לא התגלה כתב יד מזרחי אחר, המתוארך לתקופת הגניזה הקלסית, שמספק פרשנות פיוט רציפה' (התרגום מהאנגלית שלי). את פירוש לקח טוב לקרובה 'איכה אנו' הם מזכירים בעמ' 188 בהערה 2.

8 גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' יא.

9 קישורית אל הסריקה אפשר למצוא גם בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד של הספרייה הלאומית בירושלים בכתובת הזו: http://aleph.nli.org.il:80/F/?func=direct&doc_number=000119737&local_base=NNLMSS

10 להלן טעויות העתקה נוספות שראויות לציון: בעמ' 253 שורה 4: גינצבורג העתיק 'הייב"ה' וכתב 'ולא נודע לי שמוש ר"ת כזה ממקום אחר', אבל בכתב היד: הקב"ה; עמ' 256 שורה 46: על, צ"ל: כל; עמ' 257 שורה 10: הא, צ"ל: הק; שורה 15: היאך, צ"ל: היך; עמ' 259 שורה 29: שהו, צ"ל: שהיו, ואין תיקון בגיליון; עמ' 260 שורה 1: בכו, צ"ל: בפז; עמ' 262 שורה 21: הן, צ"ל: הון; שורה 23: ותשאו, צ"ל: ותשא; עמ' 268 שורה 46: ואתה, צ"ל: ואתם; עמ' 270 שורה 15: הרע, אינו בכתב היד; שורה 22: אש, צ"ל: אמ; עמ' 271 שורה 29: קץ, צ"ל: קול; שורה 39: כשהייתה, צ"ל: שהייתה; עמ' 272 שורה 43: תעשון, צ"ל: תעשו; שורה 45: כגין, צ"ל: כגון, ואין צורך בתיקונו של גינצבורג; עמ' 273 שורה 13: ושמו, צ"ל: נשמו; עמ' 274 שורה 31: החל, צ"ל: החול; עמ' 275 שורה 45: כארב, צ"ל: כאויב, ואין צורך בתיקונו של גינצבורג; עמ' 278 שורה 9: ונפרים, צ"ל: ונפרע, ואין צורך בתיקונו של גינצבורג; שורה 11: מפענים, צ"ל: מפנינים; שורה 13: תיבלנו, צ"ל: חובלנו; שם: מעט, צ"ל: ממנו; עמ' 281 שורה 21: והחסד שק[בלו שם התורה], צ"ל: מזכיר כאן מזל עקרב; עמ' 283 שורה 48: אומר, אינו בכתב היד; עמ' 285 שורה 19: עומד, צ"ל: עובר; עמ' 287 שורה 38: ישועתה, צ"ל: ישועתי, ולא כדברי גינצבורג בהערה 39; שורה 40: ערבה, צ"ל: עברה, ואין צורך בתיקונו של גינצבורג; עמ' 291 שורה 41: כנעדד, צ"ל: כנעדרו, ואין צורך בתיקונו של גינצבורג; עמ' 294 שורה 29: והיגדימום שיתרשלו, צ"ל: והיגדימום

גינצבורג שינה גולדשמידט את נוסח הקרובה, וכך הוצע גם באתר המרשתת 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית.¹¹

הפירוש

לתועלת הקוראים מצורפות כאן מחרוזות הפיוט המתפרשות,¹² וכן הודגשו בתוך הפירוש הציטוטים מן הפיוט.

מַצְרִים וַיִּגְדֵּל שֵׁם נְשׂוּאֵי רַחֵם / וַאֲמַר כְּמִימֵי בֶן יֶרֶעֶץ לֹחֵם
וַתִּזְנַח רוּחַ בְּחֶטָּא נֶאֱפֹף זֶה־ / וַיִּגְרַס הוּד בְּתוֹלָה מְקַדְרוֹת פָּחֵם
וַיִּחְמַס טוֹר שֶׁהֵם / מְעַשְׂרֵי בְשֵׁשׁ יָחֵם
וַיֵּצֵא קוֹל נוֹהֵם / כְּדָקְרוּ לְשִׁבּוֹעַ לָחֵם

לָחֵם בְּעָרֵב לְמָלוֹת / תַּמּוֹר נִזְלִי שִׁלּוֹת
לָמָּה תִּהְיֶה כְּבוֹז לְשִׁלּוֹת / וְהֵם עֲמָךְ וְנִחַלְתָּךְ אֱלֹהֵי
זְכוֹר בְּרוּכַת בְּטָן וְסִלּוֹת / הַמְרַבָּה לְסִלּוֹת

אַבוֹתֵינוּ זְכוּ וְחֶטָּאֵם תִּבְלָנוּ / זֹאת הָעֵת בְּכֵן בְּסוּל וְקוֹץ נִבְלָנוּ
זְכוֹר גְּזֵרַת סִפִּיר קִבְלָנוּ / זְכוֹר לְהַכְרִיעַ בְּפֶלֶס זְכוֹת הָרַגְבִּלָנוּ
זָנַח וְחִבְלָנוּ / עַל חִבּוּל חִבְלָנוּ
זְכָרָה דָּת שְׂבִיעִי עוֹלָנוּ / כִּי לֹא סִבְלָנוּ

סִבְלָנוּ יִסּוּרֵי אֵל / וְנִהְיֵנוּ הוּי אֲרִיאֵל
לָמָּה תִּהְיֶה כִּיּוֹסֵר אֵל / וְצִדְקָתְךָ כְּהַרְרֵי אֵל
זְכוֹר יִפֹּת תֹּאֵר לְהַגְאֵל / גּוֹאֵל יִשְׂרָאֵל

סימני הההדרה המשמשים כאן:

[...] חסרון במקור
[אאא] השלמת חסרון שבמקור

שיתחשלו ('שיתחשלו ויושלכו ממעון' מקביל למילות הפיוט 'וממעון נחשלו'); עמ' 297 שורה 21: מהי, צ"ל: ונהי. בכמה מקומות אחרים נשמטו מילים בהעתקה: עמ' 264 שורה 36: חסר בסוף השורה: יי; בשורה 41: אחרי 'גוריהן' חסר: וג'; עמ' 278 שורה 16: אחרי 'גם זאת' חסרה המילה: 'בהיותם'; עמ' 290 שורה 33: אחרי 'קהלה' חסרה המילה: 'נשפט'.

11 הנוסח 'כיוסר אל', שמועתק שם מקטע הגניזה מספריית קמברידג' T-S NS 299.170, תוקן על פי פרסומו של גינצבורג.

12 על פי הנוסח אצל גולדשמידט, חוץ מתיקון הטעות שהערנו עליה קודם – 'יוסר צל'.

< > תוספת במקור
() מחיקה במקור
אות חלולה אות קשה לקריאה

תוספת מתוך כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4362; הקטע מתחבר לגנזי שכטר עמ' 277, אחרי שורה 21:

נצחי ותוחל[תי ...] ¹³ אפעלפי שהק' כועס¹⁴ []
הזה כמימין כן ירעוץ לוחם כמימין מש []
אויב אמרתי כן ירעוץ ימינו זה האויב []
>ותזנה< משלום¹⁵ נפשי נשייתי ט' ותזנה רוח []

כ"י קמברידג', T-S F 9.30

[] ות[]
[...] הבע[...] וח טומאה והוא זוהם ויג[רס הוד] בתולה [מקדחות]
פיחם ויגרס בחצץ ¹⁶ניי ויגרס בחצץ שניי כמו ¹⁷אמרנו¹⁷ היתה לי דמעי
לחם יומם¹⁸ שהיו או[כל]ין בשבייה כולו בצרורות ועפר והיו קהות שיניהם הכפי[ש]ני
באפר כההיא דתנינן¹⁹ ערב תשעה באב לא יבשל אדם שני תבשילין לא יאכל בשר
ולא ישתה יין כיון שהיה רוצה לאכול סעודת ערב ט' באב היה נוטל פרוסה
וטובלה באפר ואוכלה לקיים מה שא²⁰ הוד בתולה בתולה זה מזל הוד
בתולה כמו שנ' נשים בציון ענו בתולות בערי יהודה בתולה מקדחות²¹

13 איכה ג, יח. על פי המתכונת הרגילה, המפרש מצטט את הפסוק שאליו רמז הפייטן במילות הפתיחה של הטורים. מכאן אפשר להסיק ששחזורו של גינצבורג בשורה 21 שגוי, וצריך לשחזר: כמימין כן [ירעוץ לוחם ואומר אבד].

14 איכה רבה ג, יח (מהדורת בובר, וילנה תרנ"ט, עמ' 131). ועל פי המדרש אפשר להשלים את החסר: כועס [על עבדיו הצדיקים בעולם] הוזה. על שימושו של המפרש בנוסח ב של מדרש איכה ראה פ"ד מנדל, מדרש איכה רבתי: מבוא, ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז, כרך א, עמ' 110.

15 איכה ג, יז.

16 איכה ג, טז.

17 ההפניה אל הטקסט המופיע בגנזי שכטר, עמ' 274.

18 תה' מב, ד.

19 מכאן מאיכה רבה ג, טז (מהדורת בובר, עמ' 128–129).

20 חסר סוף המאמר: לקיים מה שא' הכפישני באפר (איכה ג, טז).

21 אצל גולדשמידט 'מקדחות פחם', אבל ברור שלפני המפרש היה הנוסח: מקדחות פחם, וכך

פיהם נתקיים מק' דכת' כי אש קדחה באפי²² ויחמוס טור שוהם ויחמוס
 כגן סוכו²³ א"ר אייבו²⁴ שוכו כת' כיון שגלו יש' שככה חמתו שלהקב"ה שיחת
 מועדו שיכח יי בציון מועד ושבט וכי איפשר שהקב"ה משכיח שבתות
 ומועדים שנתן לישראל חס ושלום אלא שבתות ומו[עד]ים שבדא ירבעם
 מליבו מלבד כת' היך מה דאת אומ' מלבד שבתות יי²⁵ לכך אמ' ויחמוס
 טור שוהם כהן גדול שהיה לבוש אורים ותומים טור שוהם וינאץ
 בזעם אפו מלך וכהן²⁶ מעשרי בששי יחם כההיא דתנינן באחד
 באלול מעשר בהמה²⁷ יחם כמו ויחמו הצאן²⁸ ויצא קול נוהם אמ'
 רבותי' ז'²⁹ ראה חיבתו שלהקב"ה שלתינוקות על שהן בלא פשע
 גלו סנהדרין ולא גלתה השכינה עימהן גלו השרים ולא גלתה
 השכינה עמהן גלו הכהנים והמלך ולא גלתה השכינה עמהן כיון
 שגלו התינוקות מה כת' עולליה הלכו שבי לפני צ'³⁰ מיד גלתה השכינה

צד ב

תוספת מתוך כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4362; הקטע מתחבר לעמוד
 279 בגנוזי שכטר, אחרי שורה 21:

גם בטקסט המותקן באתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית, על פי כ"י קמברידג'
 T-S NS 299.170.

- 22 דב' לב, כב.
- 23 איכה ב, ו.
- 24 מכאן מאיכה רבה ב, ו (מהדורת בובר, עמ' 112–113).
- 25 וי' כג, לח. עד כאן מאיכה רבה ב, ו.
- 26 איכה ב, ו.
- 27 משנה ראש השנה א, א, ולפי זה 'בששי' הוא רמז לחודש השישי, אלול. ר' יוחנן טריביש
 בפירושו 'קמחא דאבישונא' (חלק ראשון מהמחזור כפי מנהג ק"ק רומא, בולוניה ש', אין
 ספרור דפים במקור) סבר שהכוונה ליום השישי, אך אין זה נראה, משום שעל פי מתכונת
 הפיוט אמורה להיות כאן רמזיה לחודש אלול. מעניינת העובדה שגם הזכרת החודשים
 בקרובה נעשית במתכונת מורכבת. חמשת החודשים הראשונים מוזכרים בשורה החמישית
 במחרוזת הראשונה שבכל ברכה, וחמשת האחרונים בשורה השישית. שני האמצעיים נמצאים
 בשורה המתאימה למספרם; החודש השישי בשורה השביעית, והשביעי בשורה השביעית.
 דוידזון וגולדשמידט התעלמו מעובדה זו, וציינו שהחודשים כולם נרמזים בשורה החמישית.
 בר' ל, לט.
- 28 כדרכה של הקרובה רומזת המילה הראשונה בשורה השביעית אל איכה א, ו ('ויצא מבית ציון
 כל הדרה'), ולכן מובאת בהקשר זה הדרשה מאיכה רבה א, ה-ו (מהדורת בובר, עמ' 69–70).
 אמנם הנוסח כאן שונה ('גלו השרים [...] גלו הכהנים והמלך'), ולא מצאתי בכתבי היד.
- 30 איכה א, ה.

[...] פשי משל אמ' עד דשמינה כחושה³¹
 ... ספיר קיבלנו [ז]ה מתן תורה שנ' ויראו את אלהי ישראל³²

כ"י קמברידג', T-S F 9.30

[...] זכור עניי ומ'רודי ל' ור'33 אמ' כנסת יש'34 ל'פני הק'ב"ה ניוכרת
 [אני] עניי ומרודי ש'מרדתי] כך לענה ורוש שהירוייתי ותיפוק דא בדא
 [ל]הכריע בפלס פלס זה מאזנים תשים מרודי במאזניים ותשקלם עם
 זכיותי שעשיתי בסיני ויכריעו בזכיותי הר הוגבלנו שנ' והגב[ל]ת
 את העם³⁵ זנח וחובלנו זנח יי מזבחו נאר מקדשו הסגיר ביד אויב
 ה'36 בשעה³⁷ שנכנסו הגוים בבית המקדש היו מבעטין ברגליהן בקרקע
 בית המקדש ונועצין רמחיהן בקרקע ונותנין ידיהן תחת ראשיהן
 וזוקפין עיניהן כלפי מעלה ואומ' לא רמא³⁸ עבדי קרבא עם מלכא
 באכסנייא ונצחין ליה כעבדי קרבא בגו בייתה ונצחין ליה קול נתנו
 בבית יי כ' מ' אף מלכות הרשעה אינה נופלת אלא בשביל אותו
 הקול דכת' מקול מ' [...] רעשה כל הארץ צעקה עד ים סוף נשמע קולה⁴⁰

31 איכה רבה ג, כ (מהדורת בובר, עמ' 131), ושם: 'מתלא אמר עד שמינא אחיש כחישא מיית'.
 בכל עדי הנוסח מובא מאמר זה בארמית (מנדל [לעיל, הערה 14], כרך ב, עמ' 102) והמפרש
 שינה לעברית. גינצבורג העתיק: מתלא.

32 שמ' כד, י.

33 'לענה וראש'; איכה ג, יט.

34 מכאן באיכה רבה ג, יט (מהדורת בובר, שם), ושם: 'אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבש"ע
 זכורה אני עניי ומרודי שמרדתי כך, ולענה ורוש שהשקיתני, תיפוק דא בדא'. בכל העדים
 של נוסח ב כתוב 'שהשקיתני', ואילו בנוסח א: 'שהרויתני', אבל בסוף הדרשה 'יצאו אלו
 באלו'. (מנדל [לעיל, הערה 14], כרך ב, עמ' 93-94). לפנינו אם כן הרכבה של שני הנוסחים.

35 שמ' יט, יב.

36 איכה ב, ז, ויש להשלים: 'חומת ארמנותיה'.

37 מכאן באיכה רבה נוסח ב. בכ"י פרמה-פליטינה 2559 כתוב: 'בשעה שנכנסו גוים לבית המקדש
 היו מבעטין ברגליהם בקרקע בית המקדש ונועצין רמחים בקרקע בית המקדש ועושים רושם
 במסמרות הגולגייסים שלהן בקרקע בית המקדש ונותנים ידיהם תחת ראשיהם'. כ"י פרמה
 הוא היחיד שמזכיר את נעיצת הרמחים, ואילו בשאר כתבי היד של נוסח ב נמצא רק 'מבעטין
 ועושים רושם במסמרות'. במהדורת בובר (עמ' 113) הועתק כאן נוסח א מפני שחסר כאן דף
 בכתב היד שממנו העתיק בובר, כפי שצוין שם בהערה קמט.

38 צריך להיות: דמא [=דומה].

39 בכתב היד נראה שהאות השלישית היא ל', ואולי צריך לשחזר: מפלתה.

40 יר' מט, כא. ולפנינו: 'מקול נפלם רעשה הארץ צעקה בים סוף נשמע קולה'. על דרכו של
 המפרש בציטוט פסוקים כתב גינצבורג: 'כבר העיר ה' באבער [...] שר' טוביה סמך על
 זכרוננו יותר מדאי בהביאו דברי התנ"ך ולכן כמה מאות טעויות בספרו והרואה יראה בהערות

ר' יהושוע בן לוי או' מקול צרת מרגשת אפילה עתיד הק' לעתיד
 לה[ש]מיע בכרך גדול שברומי למה שקולו שלהיכל מקטרג הוא
 ואו' קול שאון מעיר קול מ' ק' יי מ' ג' ל' ⁴¹ וחובלנו זה המשכן שכך אמ' רבותי ⁴²
 למה נקרא שמו משכן אלה פקודי המשכן שהוא ממושכן בעוונותינו
 על זה אמ' זנח וחובלנו למה על חבול חבלנו זכרה דת שביעי שעיוולנו
 זכרה ירושלם ימי עניה ומ' ⁴³ כרכפין ⁴⁴ כלה ניזכרת ימי הילולה ⁴⁵ דת
 שביעי מצוות יום השביעי שבת עיוולנו שביעי זה חודש תשרי
 כי לא סבלנו לעסוק על מצוות אלינו סבלנו יסור אל לפיכך סבלנו יסורים
 שלא לעל זה (נחזי) נהינו הוי אריאל שנ' הוי אריאל קרית חנה דויד ⁴⁶

תודה לד"ר בן אאות'ווייט (Ben Outhwaite), מנהל יחידת הגניזה בספריית קמברידג', על
 אישורו לפרסום הקטע.

לקטע זה שגם בו הרבה כתובי תנ"ך נכתבו שלא בדיוק' (גנזי שכטר [לעיל, הערה 2],
 עמ' 246–247).

- 41 'קול מהיכל קול יי משלם גמול לאיביו'; יש' סו, ו.
- 42 בעקבות שמו"ר נא, ג (ומקבילותיו), ושם: 'מהו משכן שני פעמים, א"ר שמואל בר מרתא
 שנתמשכן שני פעמים על ידיהם'.
- 43 'ומרודיה', איכה א, ז.
- 44 צריך להיות: כדכפין.
- 45 איכה רבה א, ז (מהדורת בובר, עמ' 71). שם בארמית: 'מדכרת שבעת יומי משתיא', והמפרש
 תרגם לעברית.
- 46 יש' כט, א.